

Papa Gregori XIII dhe ringjallja e jetës shpirtërore në Ballkan

Dy dhjetëvjeçarët e fundit të shekullit XVI, dhe konkretisht papnia e Gregorit XIII shënojnë arritje të rëndësishme për ringjalljen e jetës shpirtërore e fetare të popujve ballkanikë të rrezikuar seriozisht prej pushtimit turk.

Siç dihet, këto arritje u rrezatuan gjithashtu edhe në lëmë të jetës kulturore e më specifikisht të përpjekjeve për gjuhën. Në “Relacionet” e misioneve për zonën e Ballkanit shqiptarët ishin pjesë e vëzhgimit dhe arsyetimit të Selisë së Shenjtë për gjendjen shqetësuese dhe të mjeruar shpirtërore dhe kulturore.

Disa prej misioneve në Ballkan që japin elemente të rëndësishme për realitetin kulturor shqiptar janë ai i Augusto Valerio-s në Zarë, 1579; ai i Pietro Cedolini-t në Zarë (1580-1581), i Bonifacio Darkolica-s (o De Stefanis), Raguzë, 1582, si dhe ai i Komulović-it dhe Raggio-s në Ballkanin jugor dhe qendror, 1584.

“Vjetarët” e Gregorit XIII” japin një ide të qartë të përpjekjeve të Selisë së shenjtë për edukimin e klerit që do vepronte në këto zona, lidhur ngushtësisht dhe me nevojën e krenimit të meshëve në gjuhët lokale.

Një nga dokumentet e rëndësishme për lejimin e funksioneve religjioze në gjuhët vendase dhe shtypjen e librave në ato gjuhë është ai i 1575 që ka të bëjë me Kolegjin Hungarik në Romë, dhe ruhet në BAV.¹

Për realitetet ballkanike, një ndër dokumentet më të rëndësishme për Ballkanin, ku trajtohet çështja gjuhësore si themelore në përpjekjen për kultivimin e jetës shpirtërore, është ai i Sinodit të Zarës i 1579, produkt i Vizitës Apostolike të Augustino Valerio-s, Ipeshkv i Veronës: [...] duhet ushqyer me patjetër konstanca e tyre dhe duhen përkthyer në gjuhën ilirike broshurat e vogla si një *Summa* përmbledhje e katekizmit.”²

Në 1580, në relacionin e misionit të Ipeshkvit të Nona-s, Pietro Cedolini, pasi përshkruhet gjendja e fesë në Ballkan shtrohet nevoja e zvogëlimit

1 BAV, *Vat. Lat.* 6205, fol. 117-118, 119-120, 121-122; 123-126; 127 (Szantò Istvan S.I., Tre letra drejtuar Kardinal Santoro-s për t’iu përgjigjur disa çështjeve të ngritura nga Kardinali përsa i përket Kolegjit Hungarik, Romë, 01, 27.02 1575).

2 “Synodus generalis Sadrensis”, in Daniele Farlati, *Illyrici Sacri Tomus quintus: Ecclesia Jadertina cum suffraganeis, et ecclesia Zagabriensis. Auctore Daniele Farlato Venetiis apud Sebastianum Coleti, 1775, p. 132: “[...] est corum constantia, parvique libelli, veluti summa Catechismi in Illyricam linguam sunt transferendi”.*

të ndikimit të patriarkut grek³ si dhe e krijimit të kushteve për rritjen e botimeve në gjuhët e lindjes.⁴

Botimet në gjuhët e lindjes u përgatitën në kuadër të një programi më të gjerë editorial për “gjuhët e jashtme”, drejtuar nga kardinal Santoro⁵, dhe për këtë qëllim u aktivizuan tipografi të veçanta siç ishte Basa apo ajo Medicea librat e se cilës mbanin në kopertinë didaskalinë “externarum linguarum”.⁶

Përkthimi dhe shpërndarja e librave në gjuhët vulgare⁷, sidomos për gjuhët me alfabete të veçanta kërkuan dhe përgatitje logjistike të veçanta siç ishte thirrja e tipografit të famshëm Granjon i cili derdhi shkronjat e

3 Giovanni Pietro Maffei, Charles Cocquelines, *Degli annali di Gregorio 13. pontefice massimo scritti dal padre Giampietro Maffei della Compagnia di Gesù, e dati in luce da Carlo Cocquelines sotto gli auspici della santità di nostro signore Benedetto 14. Tomo primo [-secondo]*, in Roma nella stamperia di Girolamo Mainardi ed a sue spese, 1742, anno 1580, T. II, p. 143-145: “Visita de’ Cristiani di Pera e de’ luoghi vicini”. Elesse Gregorio per tale ufficio con facultà sufficienti Petro Cedolino Dalmata Vescovo di Nona dentro a’ confini Turcheschi, e residente allora nella Metropolitana di Zara. [...] Escluso da questi appoggi il Vescovo e, nondimeno perseverando la commissione del Papa, s’incaminò per la via di Ragusa, ed attraversando la Servia, e la Bulgaria, con toccare una estremità della Bosnia, trovò i Villaggi, e le Terre abitate in gran parte da cristiani di idioma illirico, e di rito greco: ed in Servia sulla strada maestra vide il corpo del Santo Abate Saba per i continui miracoli venerato con gran frequenza de’ fedeli, e de’ Maometani medesimi.”

4 *Ibidem.*, p. 160: “XXXVIII. Ed a fine che la utilità de’buoni libri più si stendesse, chiamato di Francia con grossa mercede Roberto Grangione famoso intagliatore di Ponzone, rinuovò spezosamente i Caratteri Arabici, Caldei, Armeni, ed Illirici, e per la corezzione di tutti quelli Idiomi, non senza grave spefa condusse di varie parti persone attissime.”

5 Vittorio Peri, “Caratteri e libri delle tipografie promosse a Roma dai papi per le lingue slave tra il XVI e il XVII secolo”, në *Comitato della Santa Sede per i Santi Cirillo e Metodio, Biblioteca Apostolica Vaticana*, Vaticano 1985, p. 106: “Le principali informazioni sulle decisioni di Gregorio XIII circa la stampa in lingua slava vengono dal responsabile curiale dell’esecuzione dell’intero programma editoriale per le lingue esterne”, il cardinale G. A. Santoro “Protettore delle Nazioni Orientali”.

6 *Ibidem.*, p. 97: “Prima di diventare Basa c’era la stamperia Blada, specializzata in caratteri glagolitici. Stamperia Domenico Basa 1565-1584. [...] La stamperia Medicea inizia il 1584- ed il primo volume è del 1590-91) [...] 1614: La *Typographia Medicea* recò sul frontespizi delle proprie pubblicazioni la dicitura “externarum linguarum”, perfino quando per un periodo scomparve l’aggettivo “medicea”.

7 *Ibidem.*, p. 108: “Sembra cioè che i primi libri slavi pubblicati a Roma vogliono essere soprattutto una risposta alle preoccupazioni pastorali che suscitavano presso il Pontefice le notizie sulla situazione religiosa provenienti dalla Dalmazia veneta, dall’Istria e da Trieste in seguito alla visita apostolica ivi condotta dal vescovo di Verona Agostino Valier, il grande prelado riformatore amico di san Carlo Borromeo, tra il 1578 e il 1580; fin dalla fine del 1578 egli aveva fatto tradurre e distribuire sul posto dei catechismi in serbo-croato e la *Dottrina Christiana* di Ledesma già allora tradotta e pubblicata a Venezia.”

veçanta (si ato cirilike).⁸

Problemi i kultivimit të gjuhës si parakusht i përcjelljes së mësimi të fesë në popull përfshin edhe realitetin shqiptar. Me gjithë vështirësinë që paraqet fakti se relacionet që përmendëm fokusohen kryesisht në realitetet e Sllavëve të Jugut, mund të qëmtohen në dokumentat e kësaj periudhe edhe të dhëna të panjohura që i referohen realitetit shqiptar.

Kështu, një letër e Thomaso Raggio-s, që gjendet në ARSI dëshmon se ai, qysh në vizitën e parë në Ballkan, në 1576, flet për mundësinë e negociimeve me Ipeshkvin e Shkodrës dhe të Lezhës për ndihmën shpirtërore të atyre popujve.⁹

Po kështu, në shkurt 1580, në një “minuta” të (ASV), Ipeshkvi i Stonit¹⁰, Bonifaci, vizitor, i dërgon Papës një relacion ku përmendet edhe Shqipëria mes vendeve që paraqesin një gjendje shqetësuese të situatës religjioze nën Turqinë (Dalmatia, Sclavonia, Croatia, Hungaria, Samandria, Bossine, Sirvia, Vallachia, Moldavia, Bulgaria, Macedonia, et Albania).

Në “Audienca” e Kardinal Santoros mësojmë se në lidhje me këtë, Papa do të japë një udhëzim në shkurt të 1580¹¹ ku do të parashikohen edhe libra për ato zona. Në këtë operacion do të përfshihet drejtpërdrejt Komulovići dhe në relacionin e këtij misioni (ASV) jepen të dhëna edhe për përgatitjen e disa arkave me libra për në Shqipëri.¹² Në një tjetër relacion të Ipeshkvit

8 *Autobiografia di Monsignor G. Antonio Santori. Cardinale di S. Severina.* (Vita del Card. Giulio Antonio Santori detto il Card. di S. Severina composta e scritta da lui medesimo), në “Archivio della R. Società di Storia Patria”, volume XII, Roma, nella sede della Società alla Biblioteca Vallicelliana 1889, pp. 365-366: “Et a mia instantia diede ordine che si coprisse e ristorasse la chiesa di S. maria Egithiaca al ponte Senatorio, assignata alla natione armena, per celebrare secondo il rito loro; giacché s'erano dati in stampa non solo i caratteri dell'idioma armeno, ma manco l'illirico, l'abissino, caldeo, arabico et cofto, acciò tutte le genti havessero i libri secondo il loro idioma.”

9 25/03/1576, “Th Raggio, da Cattaro”, ARSI, *Epist italiae* 151, fol. 309: “[...] col vescovo di Scutari e Alessio, spero di havere ad incominciare qualche negotio in ajuto spirituale di quei popoli.”

10 “Minuta Brevis facultatum. Fra Bonifacio E(pisco)po Stagnum Greogorius Papa XIII”, ASV, *Brev. Reg.* 47, p. 141: fol 135_r. “E stendendo il Papa in un medesimo tempo la sua pastorale cura nelle parti lontane riconobbe per mezzo di Bonifazio Vescovo di Stagno, i quali continuamente vessati dal Turco, e remoti dalle parti cattoliche, rimasero con questa visita, e con le quotidiane prediche ed essortazioni di quel Prelato istrutti e confermati nell'Evangelio”.

11 John Krajcar, *Cardinal Giulio Antonio Santoro and the Christian East. Santoro's Audieneces and Consistorial Acts*, Roma, Pont. Institutum Orientalium Studiorum, Roma, 1966, nota p. 38.

12 “frbr 1580. Instrutione mandata al vescovo di Stagno”, Tabular Vaticana, ASV, *Istruzioni* (in catal. Garam. inscribur: “Politicorum”, signat. CXXIX. fol. 195-210”, in *Acta Bosnae*, p. 331: “44. Perché N. Signore con ogni paterna carità et vigilantia, non perdonando a spesa alcuna, tiene sollicita cura di procurar in tutti quei modi che puo il bene et la salute universale di tutte le nazioni christiane; et a questo effetto a Roma

të Korçulës, flitet sërishmi për fatin e këtyre librave.¹³

Siç dihet, pikërisht në këtë fazë, jezuitët bënë hapa konkrete në këtë drejtim, siç dëshmon dokumenti i njohur i jezuitit Temparica (1582) i cili shtron nevojën e klasifikimit të dialekteve edhe për shqipen në kuadër të kontekstit ballkanik¹⁴.

Në Misionin e 1584, falë rolit diplomatik të Komulović-it, çështja e katekizimit të popullsisë dhe edukimit shkollor të të rinjve në fenë e vërtetë do të bëhet urgjente, siç mësohet nga analet e Gregorit XIII: “Dërgoi pastaj po atë vit Aleksandër Komulovin, Kanonik i Zarës me dy etër Jezuitë për të vizituar të Krishterët e Epirit, dhe disa pjesë të Dalmacisë dhe të

et fuori in diverse provincie ha instituiti molti collegii di gioveni et figli di varie nationi, non ha mancato anco di far il medesimo per le nationi, che ella ha da visitare, havendo già instituito il collegio hungarico per la natione et lingua hungarica et ordinato anco il collegio Illirico per la lingua et natione illirica. Onde la Santità Sua si contenta, che li regnì et provincie soggette al imperio del Turco, si ricevano alcuni gioveni et figli per imparare et essere instituiti ne la religione, lettere et discipline et poi ritornarsene a le patrie loro per servito di Dio et de le chiese et beneficio di quei popoli; purchè li detti gioveni et figlioli siano di buona indole et di buono ingegno, docili, et di honesti costumi, nati di legitimo matrimonio et habili ad essere persone ecclesiastiche o religiose, di età d'anni quindici insino ad anni ventidue, che sarà conveniente per poter imparare et introdotti se è possibile a la grammatica, o almeno atti ad impararla presto. Per questo V.S. farà opera, che se ne mandino et faccino venire, cioè di diverse regioni, città et luoghi de l'Ungaria, et natione et lingua Ungara da dieci per il collegio Ungarico in Roma; et da Schiavonia, Croatia, Bossina, Servia et altre provincie et paesi de la natione et lingua Schiavona da dieci ò dodici altri per il collegio illirico a Loreto, ne quali collegi si alleveranno religiosamente ne la pità et ne le lettere con gli altri del'istesse nationi et lingue soggette a christiani.”

13 “Di Roma a li XXIX di giugno MDLXXXII. Istruttione a mons. Agostino Quinto vescovo di Corzula visitatore apostolico ne la provincia dela Dalmatia, Schiavonia, Croatia, Ungaria, Bosnia, Servia etc.”, në *Acta Bosnae*, p. 335-336: “49. De libris missis ad fr. Bonifacium. Si mandarono già al vescovo di Stagno gl'infrascritti libri nuovi e il p Bartholomeo Sfondrato, acciò che potesse portargli seco et distribuirli secondo havesse gnosciuto il bisogno, a quelli monasteri de frati e sacerdoti secolari che usano la lingua latina [...] non sapemo se gli havesse distribuiti tutti, e tanto ella sarà contenta d'intendere che sen'è fatto, et se si trovano in essere, farsegli dare et farne il medesimo effetto massime intendendosi, che in Temisvare si conservano in una cassa alcuni pochi libri et scritture lasciate dal detto vescovo di Stagno dopo la sua morte, come ci ha detto msr. vescovo di Bosnia. Brevarii romani 18 etc. [...]

Ad 51. Macedonia et Albania et di questi manco sapemo, che si a fatto, se non che il sopradetto vesovo di Bossina dice, creddere che ve ne sia qualchedunno qualco) con quelle cose del detto vescovo di Stagno rimaste in Temisvare et ricuperarsi V.S. se ne eseguirà il medesimo.”

14 “Anno 1582. Marinus Temparizza ad P. Claudium Aquaviva, praepositum generalem Soc. Jesu, de lingua una Salvorum meridionalium; de Collegio Illyrico; de Seminario Ragusii insituendo”, në ARSI, Rom. 122 (I), p. 119-120, në J. Jurić, *Pokušaj “zbora za širenje vjere” god. 1627. Da kod južnih slavena uvede zajedničko pismo*, “Croatia sacra. Arkiv za crkvenu povijest hrvata” (1934), 8, Izdaje Hrvatska Bogoslovska akademija, Zagreb, p. 155.

zonave përreth. Bëra, me rastin e këtij Misioni një mbledhje të gjithë Ipeshkëvinjve, shumë Vikarëve të Përgjithshëm të atyre Provincave, dhe me përkushtim të madh, dhe shpresë për ata Popuj, u zhdukën mjaft anë negative të përhapura në rradhët e Klerit. Të paktën gjë e mirë ishte fakti se, pas shumë përpjekjesh, ftuar prej Patriarkëve Grekë të Kostandinopojës që të pranonin Ritin Skizmatik, dhe prej Turqve për të ndjekur sektin Muhamedan, ata kishin refuzuar gjithmonë, duke i hedhur poshtë këto kërkesa, dhe duke shërbyer vetëm ligjin dhe doktrinën e Kishës së Shenjtë Romane, dhe gjithashtu duke pohuar, që, nëse do ta lejonin situatat, do të dërgonin njerëzit e tyre në Romë për të studiuar për fenë e vërtetë dhe katolike. Sapo e lajmëruam Papën për këtë gjë, ai i dha urdhër Komulovit vetë dhe shokëve të tij, që duke shfrytëzuar shoqëruesin, dhe praninë e tregtarëve nga Ragusa, që shpesh kalojnë në ato anë për çështje tregtie, të shkojnë të këshillojnë ata popuj patjetër, të kuptojnë gjendjen dhe nevojat e tyre, dhe t'i katekizojnë, si ta përqaфонin krishtërimin aty për aty, dhe të pagëzojnë ata që nuk janë pagëzuar, dhe në rast dyshimi t'i pagëzojnë me kusht duke i ofruar atyre dhe Sakramente të tjera të ligjshme, dhe në kthim t'i lenë atyre ndonjë Prift shekullar, apo Rregulltar për këtë gjë¹⁵.

Kolegji “Ilirik” dhe “prania” shqiptare

Gregori XIII, me qëllim formimin e klerit, krijoi një rrjet të vërtetë ndërnacional kolegësh¹⁶. Madje në 1581 “Congregazione per l'edizione

15 Maffei, Giovanni Pietro, and Cocquelines, Charles. *Degli annali di Gregorio 13. op. cit.*, pp. 390-391: “Anno 1584”. Mandò poi anche quell’anno Alessandro Comoli Canonico di Zara con due pure Gesuiti a visitare i Cristiani dell’Epiro, e di alcune parti della Dalmazia, e de’ luoghi adjacenti. Fecesi coll’occasione di tale Missione una radunanza di alquanti Vescovi, e di molti Vicari Generali di quelle Provincie, e con grande edificazione, e consolazione di que’Popoli, si levarono molti inconvenienti già introdotti nel Clero. Eravi nondimeno questo di buono, che essendo stati più volte tentati, ed invitati da’ Patriarchi Greci di Costantinopoli ad accettare il Rito Scismatico, e da’ Turchi a seguire la Setta Maomettana, aveano sempre costantemente ricusato, sprezzandoli, ed ordinando ogn’altra legge, e dottrina, che quella della Santa Romana Chiesa, ed inoltre affermando, che se i tempi lo permettessero, manderebbero volentieri suoi uomini a Roma per essere istruitti nella fede vera, e cattolica. Di ciò avvisato il Papa diede ordine al medesimo Alessandro Comoli, e compagni, che valendosi della guida, e della frequenza dei Mercanti Ragusei, che spesse volte per loro traffichi passano per quelle contrade, andassero per ogni modo a consolare i detti popoli, intendere lo stato, ed i bisogni loro, e catechizzarli, come se pure allora venissero al cristianesimo, e battezzare i non battezzati, ed in caso di probabile dubbio battezzarli sotto condizione ministrando loro anche gli altri leciti Sacramenti, e nel partire lasciarvi qualche Sacerdote secolare, o Regolare a proposito.”

16 Giovanni Pietro Maffei, Charles and Cocquelines, *Degli annali di Gregorio 13. pontefice massimo scritti dal padre Giampietro Maffei della Compagnia di Gesù, e dati in luce da Carlo Cocquelines sotto gli auspici della santità di nostro signore Benedetto 14. Tomo primo [-secondo]*, In Roma, nella stamperia di Girolamo Mainardi ed a sue spese 1742, pp. .478- 479: “Ma fra tutte le grandi azioni di Gregorio, e fra tutte le opere degne di

della S. Bibbia”, në kontekst të idesë së themelimit të disa Kolegjeve Papnore (“Fondazione di alcuni Collegj Pontifizj”), ka në plan themelimin e një kolegji të përgjithshëm për të gjitha kombet, për ekzistencën e specialistëve në gjuhë të ndryshme etj.¹⁷

Për zonat e brendshme të gadishullit Ballkanik, ishin bërë disa propozime për krijimin e kolegjeve sipas modelit të kolegjit lauretan.¹⁸

Themelimi i tyre u parashikua jo vetëm në Itali, por dhe jashtë, siç tregon ideja e jezuitëve për krijim të një kolegji të përbashkët Ilirik që të bashkonte “kombin Grek” dhe “dalmatin” në vende kufitare mes dy kishave si Shkupi, Sofia, apo në Montesacro ku gjendeshin manastiret e murgjive bazilianë.¹⁹

eterna memoria, meritano certamente il primo luogo le tante fondazioni de’Seminarj, e Collegij da lui fatte a folo oggetto di aver tra poco tempo un copioso numero di uomini apostolici, i quali educati a spese della Santa Sede insieme colle scienze apprendessero ad amarla per essere poi più a portata di trarre i loro nazionali o dagli errori, o dalle tenebre del Gentilesimo, e *riporre le loro anime nel Granajo di Cristo, ciocché, come egli diceva, dev’essere lo scopo principale de’ Poentefici.* Quindi oltre all’aver eretto, in Roma il Seminario de’Neofiti, che servisse per i Turchi e per gli Ebrej, accresciuto di abitazioni, e di rendite il Collegio Germanico, fondato vicino alle Carceri di Corte Savella, l’inglese, il Greco sotto al Monte Pincio col ricco Tempio in onore di S.Atànasio Dottore ed Avvocato di quella Nazione, il Maronita nel Rione di Trevi per educarvi i giovani di quella nazione purgata recentemente da molti superstiziosi errori col mezzo de’Padri della Compagnia di Gesù; altro ne istituì per gl’illirici in Loreto, altro in Milano per la nazione Elvetica, uno in Vienna d’Austria, altro in Grats della Stiria, in Praga di Boemia, in Olmuz nella Moravia, in Brunsberga in Prussia, in Musipont nella Scozia, quei di Vilna in Lituania, di Claudiopoli, o Temesvar nella Transilvania, di Dilinga nella Svevia, di Fulda nell’Alto Circolo del Reno, di Rems in Champagne, di Ponte Musson in Lorena, e finalmente due nel Giappone, l’uno in Arima, l’altro in Anzucchi: quali Seminarj tutti, e collegj fondati a sue spese dotò ancora di ricche rendite non ad altro fine, che per estirpare le diverse sette, l’eresie, lo Scisma, il Gentilesimo, e per propagare la vera religione.”

17 Ibidem, p. 228: “Sopra che teneva una Congregazione di persone rare nella cognizione di varie lingue, e nella professione Teologica: e avendo in questi giorni liberalmente promosso un Collegio di Giovani Scozzesi principiato in Parigi, e trasferito poi a Ponte Mossone di Lorena, ed erettone in Loreto un altro della Gente Illirica; ed all’entrate dell’Anglicano in Roma ag giunta l’Abazia di S. Savino in Piacenza di tre mila feudi di rendita, non contento di avere istituiti Seminarj di ciascheduna Provincia, determinò di fondarne pur in Roma uno generale di tutte le Nazioni.”

18 Marco Moroni, *Tra due spondei, op. cit.*, p. 141.

19 “Collegium Illyricum”, ARSI, *Rom 126*, fol. 185_r.-188_v.: fol. 185_r.: “ Il Collegio Illyrico fu eretto il mese di Marzo L’anno 1580 di ordine di Gre= /gorio XIII, il fine del qual Collegio fu l’ajutare spiritualmente le/ provincie di Schiavonia et di provvedere à quei paesi di Sacerdoti/ idonei per la cura di quelle anime. [...] fol. 187v.-188r): “Provare, dico, di fare suddetta unione de la natione Greca et dalmatina in uno stesso Colleggio da farsi o in qualche città che fosse nei confini dell’una et l’altra natione, come è Scopia o Soffia, [...], o nel Monte sacro dove sono molti Monasterij di monaci di s. Basilio del’una et dell’altra natione [...]”

Kolegji Ilirik i Loretos ishte parashikuar fillimisht në Romë, siç vërehet në “Autobiografinë” e Kardinal Santoro-s ku përshkruhet përpjekja e Gregorit XII në 1579 për ta themeluar kolegjin ilirik në ndërtesën ku ndodhet kisha e Shën Jeronimit në Via Ripetta në Romë (San Girolamo di Schiavoni di Ripetta)²⁰.

Dokumentet që i paraprijnë themelimit të këtij kolegji²¹ dëshmojnë vizionin panballkanik që Selia e Shenjtë kishte parashikuar për përmbajtjen e nxënësve të tij.

Njihet mendimi se në këtë kolegji ku studionin kryesisht dalmatinë ka pasur dhe shqiptarë, por mungojnë të dhëna që specifikojnë këtë prani, sidomos në pesë vitet e para.

Në njërin prej dokumentave arkivore që gjetëm në Bibliotekën Apostolike të Vatikanit (BAV) të 1579, për “ngritjen e kolegjit Ilirik” parashikohet edhe Shqipëria si një ndër vendet nga do të vinin nxënësit e kolegjit: “Provincat për të cilat duhet kërkuar zgjedhje janë gjashtë, Bosnja, Shqipëria, Dalmacia, Kroacia, Austria dhe Istria”²².

Po kështu në një dokument të Arkivit Jezuit (ARSI), “Shënimet e viti 1584” për Kolegjin Ilirik, dëshmohet se nga brezi i parë i studentëve të kolegjit doli së paku një student që u kthye në Shqipëri. Aty flitet për 30 të rinjtë që kryen kolegjin, mes të cilëve katër priftërinj që u çuan për herë të parë për të shërbyer në Dalmaci dhe një ndër Shqiptarë: “1. Numri i nxënësve ka qenë rregullisht 30, dhe të gjithë kanë dhënë shenja të dëshirës për t’ia dalë që të bëhen shërbyes të mirë në fushë të letrave dhe të shpirtit; [...]; 4. 4 priftërinj të pjekur nga këta nxënës u dërguan në Dalmaci këtë vit, dhe janë shërbyesit e parë të këtij kolegji; [...]; 7. Një nga këta nxënës priftërinj u dërgua me vizituesit e Shqipërisë, subjekt i pjekur, që përballon dhe të tjera [...]”²³.

Është fjala për klerikun, emrin e të cilit nuk e njohim ende, i cili shoqëroi misionin e Komulović-it, sç përmendet nga punimi i M. Mandalà që çoi 500

20 *Autobiografia di Monsignor G. Antonio Santori. Cardinale di S. Severina*, cit., p. 364: “Intrando l’anno 1579 si discorse con Sua Beatitudine di pigliare il loco di S. Geronimo di Schiavoni a Ripetta per il collegio di Dalmati et Illirici latini, che voleva fondare Sua beatitudine”.

21 “Lettera sopra l’erezione del seminario Illyrico”, BAV, *Vat. Lat.* 12159 fol. 233-243.

22 “Mem(moria)li per i seminarj delle Religioni di Dalmatia Istria”, Ivi, fol. 240.: “Le provincie a’ li q(ua)li s’ha à provedere sono sei, la Bosna, Albania, Dalmatia. Croatia, Austria, et Istria.”

23 ARSI, *Rom 122* (1), “Punti del Collegio Illirico del Anno 1584”, fol 133.r.: “1. Il numero dell’alumni è stato d’ordinario 30, et tutti hanno dato segno del desiderio che tengono di riuscire buoni operarij nelle lettere et spirito; [...]; 4. Quattro sacerdoti maturi si sono mandati in Dalmatia quest’anno, et sono li primi operarij di questo collegio; [...]; 7. Uno anco di detti alumni sacerdote fu mandato con li visitatori di Albania soggetto maturo, et che s’intende che altre le molte. [...]”.

doktrinat në gjuhën shqipe të botuara me atë rast²⁴.

Po nga ky Mision i 1584, na vjen një hollësi interesante që mund të na jepte shkas për të vërtetuar praninë e institucioneve mësimdhënëse në zonat shqipfolëse, përveçse në ato sllavo-folëse. Në një letërkëmbim që gjendet në ARSI Thomaso Raggio i shkruan Acquaviva-s nga Kotorri ku kishte shkuar bashkë me “kolegun i cili kishte ardhur për të mësuar shqip”²⁵. Ndoshta bëhet fjalë për dalmatinin Salvator D’Armi i cili ishte një nga dy kolegët që shoqëronin Raggio-n në mision dhe që do bëhet më vonë ipeshkëv i Shkodrës.

Po kështu, një tjetër dokument i ARSI-t që vërteton praninë e nxënësve shqiptarë në kolegji, është ai i një letre të Salvator D’Armi-t (28 gusht 1585) dërguar gjeneralit të urdhërit, në të cilin flitet për gjashtë nxënës shqiptarë që po i largonin nga Kolegji²⁶.

Mbi themelimin e kolegjit shqiptar në vitin 1585

Formimi i klerit shqiptar bëhet objekt i veçantë interesi për jezuitët pas misionit të Komulović-it dhe Raggio-s në Ballkan (1584).

Në materialin e relacionit të Komulović-it dhe Raggio-s të 30 nëntorit 1584 që gjetëm në BAV thuhet se “në këto qytete të Shqipërisë sapo gjendet ndonjë Prift që di të shkruajë në mënyrë mediokre dhe të kuptojë atë që shkruan, e ndihmojnë veten me anë të praktikës. Dhe duke qenë të dëshiruar për të mësuar, do të dëshironin të kishin ndonjë tjetër që t’i mësonte gramatikën”²⁷.

Në pjesën përmbledhëse të relacionit, propozohet që numri i studentëve

24 Cfr. Matteo Mandalà, “Su un catechismo in albanese della seconda metà del '500. Prime ipotesi e questioni preliminari per una futura ricerca”, in Bardhyl Demiraj (ed.) *Albanische Forschungen Sprache und Kultur der Albaner. Zeitliche und räumliche Dimensionen* (2015), Band 37, (Akten der 5. Deutsch-Albanischen kulturwissenschaftlichen Tagung – 5.-8. Juni 2014, Buçimas bei Pogradec, Albanien), Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, pp. 419-438.

25 15.03.1584, “Thomasso Raggio a Claudio Acquaviva da Catarro ad Acquaviva”, ARSI, *Epist.* 157, fol. 162: “Dico de Cattarini, i’ quali, sendo qua venuto col Collega, come di sopra ho detto, affine di pigliare lingua d’Albania; ho trovato tutti mossi p(er) le prediche at altre buone opere fatte l’anno passato dal P. Filippo et suoi compagni [...]”.

26 Arsi, *Rom 13*, fol 107, Salvator dell’Armi, 28 di agosto 1585: “Mi ...riferito che V.R. di ...licentiar sei Alunni Albanesi da questo col(eggi)o. Io difficilmente posso indurmi à credere [...]”

Cfr. anche Ital 158, 1.09.1585.

27 “Bisogni proposti dalli sig.(ri) d. Aless(andr)o Comuli, et Padre Tom(mas)o Raggi Visitatori Apostolici nell’Albania Servia et luoghi adiacenti con delli 30 di Nov(emb)re 1584, et nella visita che’essi mandano [...] in Somaria.”, in BAV, *Barb. Lat.* 2617, fol. fol. 163. “In questa parte d’Albania appena si trova Prete che sappia mediocramente/scrivere, et indende quello che sscrive si aiutano con la prattica. Et essendo/ desiderosi di imparar, harebbono caro che se li provedesse di un al(t)ro che gli inse=/gnasse Grammatica”.

shqiptarë në kolegjin Ilirik të jetë prej 25 shkollarësh, njësoj me numrin e shkollarëve Dalmatë: “Për ndihmë shpirtërore prej 200 monedhash dhe frymët që gjenden në Shqipëri të rritet në Kolegjin Ilirik numri deri në 50 shkollarë, prej të cilëve gjysma të jenë Dalmatë, dhe gjysma tjetër Shqiptarë”²⁸.

Dy muaj pas këtij relacioni, duket se piquet ideja e themelimit të një kolegji të veçantë për shqiptarët ku ishin parashikuar të shkolloheshin 25-30 nxënës. Kështu, në fillim të 1585, nëpërmjet Kardinal Santoro-s, do të ndërhyhet pranë Papës Gregori XIII për ndërtimin e një kolegji për shqiptarët në Bari ose Lecce.

Disa të dhëna për lindjen e këtij projekti e gjejmë në studimin e Marco Moroni “Il collegio illirico e L’Albania”,²⁹ të dhëna që autori i ka marrë nga një punim në dorëshkrim i kroatit Jurić për kolegjin ilirik³⁰.

Po japim për herë të parë përmbajtjen e plotë të këtyre dokumentave dhe vendin, i cili gjendet në Arkivin Sekret të Vatikanit (ASV). Bëhet fjalë për dy materiale autografe: dokumenti i parë është një letër e firmosur nga Kardinali i Santa Severinës, Anton Giulio Santoro dhe dokumenti tjetër sjell arsyetimin e Gjeneralit të jezuitëve (Claudio Acquaviva) dhe Rektorit të Kolegjit Gjermanik (Michele Lauretano) për themelimin e “Kolegjit të Shqiptarëve”/“Per il Collegio d’Albanesi (siç shkruhet në *verso*-n/pjesën e mbrapme të fletës së parafundit 3_v) apo “Për kolegjin e shqiptarëve dhe të serbëve”/“Del Collegio d’Albanesi e serviani” (siç shënohet në faqen e

28 BAV, barb. lat. 2617, “In generale ricordano” [...] fol. 166_r. “Per aiuto sp(iri)tuale di m/200 et qui animi che sono in Albania si accresca nel coll(eg)io/ Ilirico il n(umer)o sino à 50 scolari di quali la metà siano Dalmati, et l’altra metà albanesi”.

29 Marco Moroni, “Il collegio illirico e L’Albania”, *Tra le due sponde dell’Adriatico. Rapporti economici, culturali e devozionali in età moderna*, Edizione scientifiche italiane, Roma-Napoli 2010, f. 163: “Insoddisfatti erano anche i membri della Congregazione dei Greci e gli ecclesiastici riuniti attorno alla figura carismatica del cardinale Giulio Antonio Santori, anch’essi fortemente colpiti dalle informazioni sulle difficoltà delle comunità cattoliche dell’entroterra balcanico contenute nella relazione di Raggio e Komulović. In questo clima nel 1584 Santori propose di affiancare ai Collegi Greco e Ilirico anche un Collegio degli Albanesi. Secondo il progetto, concordato nel gennaio 1585 con il generale dei gesuiti Claudio Acquaviva e con i rettori del Germanico e dell’Ilirico, il nuovo Collegio doveva essere collocato a Bari o a Lecce, ma Santori preferiva nettamente quest’ultima città: «saria più comodo Lecce, perché la città non è sul mare come Bari, dove capitando mercanti di Levante facilmente verrebbero in cognitione di questo Collegio et ne potrebbero dar nuova a’ Turchi»; affidato alla Compagnia di Gesù e retto con le stesse regole dell’Ilirico, avrebbe dovuto accogliere «da 25 a 30 alunni”.

30 Cfr. Josip Jurić, *Collegium Illyricum Lauretanum*, dattiloscritto conservato presso l’Archivio storico della Santa Casa di Loreto e in parte pubblicato in *Ilirski Koleji u Loretu*, in “Vrela i prinosi” XIII (1982), pp. 23-60; cfr. edhe Mijo KORADE, *Iz arhivske građeo Ilirskom kolegiju u Loreto*, in *Vrela i prinosi*” cit., pp.61-71.

mbrapme të fletës së fundit, në verso-n e fletës 4_v).³¹

Fleta e parë me firmë të kardinal Santoro-s i drejtohet Papa Gregorit XIII: “Po i dërgoj Shenjtërisë Suaj këtu bashkangjitur një shënim për përzgjedhje në lidhje me Kolegjin e Shqiptarëve konsultuar prej atit gjeneral të Jezuitëve, dhe Rektorit të Kolegjit gjermanik, në mënyrë që ta lexoni dhe të urdhëroni për ç’ka do t’i shërbejë lavdisë së Zotit të Shenjtë dhe shërimit të shpirtave”³².

Dy fletët e tjera i referohen mendimit të Acquaviva-s, Gjeneralit të Jezuitëve, përveçse Rektor i Kolegjit Ilirik dhe Mikele Lauretanos, Rektor i Kolegjit Gjermanik.

Lehtësirat që ofronte Lecce përkundrejt Barit kishin të bënin jo vetëm me çështje të sigurisë, për të evituar ndonjë qëllim të keq të turqve që mund ta merrnin vesh, por dhe të natyrës logjistike. Ishin parashikuar katër mijë skude për ndërtesën, veç të hollave për sistemimin e saj në formë kolegjii. Përsa i përket “urdhrave dhe rregullave” ishin parashikuar të njëjtat që kishte dhe Kolegji Ilirik: fol. 2_r. “Për kolegjin Shqiptar duhen katër gjëra: E para i përket vendit që mund të jetë Leçe ose Bari, por do ishte më e përshtatshme Leçe. Pikërisht sepse qyteti nuk është buzë detit si Bari, ku qëllonjë tregtarë të Lindjes të cilët do ta merrnin vesh me lehtësi për ekzistencën e këtij Kolegji dhe mund ta përhapnin lajmin tek Turqit, të cilët mund të krijojnë ndonjë ide për ta dëmtuar. 2. sepse qyteti është më i madh, më i fisëm, dhe do të gjendet më lehtësisht ndërtesa si dhe më pak i shtrenjtë për të jetuar. 3. sepse, megjithëse Shenjtëria e Tij përcakton me çdo mënyrë që ta marrë mbi vete Kompania e Jezusit, Kolegji që kanë ata rregulltarë, është më i stabilizuar, dhe ka marrë rrugë, dhe për këtë mund të kujdesen më mirë dhe në mënyrë më të rehatshme. Gjëja e dytë është se duhet urdhëruar sa më parë të blihet shtëpia, ose të merret me qera dhe

31 ASV, A.A. Arm. I-XVIII, 3542: “Collegio degli albanesi nelle città di Lecce ovvero di Bari. (Erezione del), fol. 1.-3 Lettera relativa del cardinale di Santa Severina/ Ultimo recto: “Del collegio d’Albanesi e Serviani”, fol. 3.v. : “Per il Collegio d’Albanesi”; fol. 4.v. Alla s(anti)tà di N(ost)ro S.(ignore)./ Del Collegio d’Albanesi e serviani.”

“Mando alla s(anti)tà v(ost)ra qui allegata una/ scrittura della resolut(io)ne per il Collegio/d’Albanesi consultata dal p(ad)re Gener(a)le/ della compagnia di Giesù, e del Rettore/ del Collegio Germanico, a ciò che sia/ servita farsela leggere, et ordinare/ gl’ che le sarà servitio à gloria del/ S(antisso) Iddio, e salute delle anime.”

32 “Lettera relativa del cardinale di Santa Severina”, në ASV/ A.A. Arm. I-XVIII, 3542, fol. 1_r: “S(antissi)mo Padre

Mando alla s(anti)tà v(ost)ra qui allegata una/ scrittura della resolut(io)ne per il Collegio/d’Albanesi consultata dal p(ad)re Gener(a)le/ della compagnia di Giesù, e del Rettore/ del Collegio Germanico, a ciò che sia/ servita farsela leggere, et ordinare/ gl’ che le sarà servitio à gloria del/ S(antisso) Iddio, e salute delle anime./ Conche bacio humiliss(me)te i v(ost)ri piedi di V(ostra) S(anti)ta nella cui buona gra(zia) di cuore/ mi racc(oman)do di casa di 4 Gennaro 1585/ Di V(ost)ra Beat(itudi)ne/ Devotiss(im)o et Obb(edientissim)o... Servo/ Giulio Ant(on) Card(inale) di S. Sev(eri)na”.

të ndreqet për përdorim Kolegji, dhe, të sigurohet mobilimi, dhe mjetet e nevojshme, dhe sipas gjykimit të atyre që e njohin vendin, me katër mijë skude mund të blihet shtëpia e duhur, megjithëse do të duheshin të tjera shpenzime për ta ndrequr në formë dhe për përdorim Kolegji. Gjëja e tretë që ka të bëjë me numrin duket se do të jetë nga njëzetepesë deri në tridhjetë Nxënës, dhe për ata që do të shërbejnë, qeverisin, ata të Kompanisë, do të mjaftojnë ndoshta tre ose katër, dhe përreth nja pesë shërbyes. Mendohet se për nxënësit do të mjaftojnë pesëdhjetë skude për secilin, për ngrënie, veshje duke i blerë gjërat në kohë.

Për mënyrën se si do vendoset për pranimin, apo dhënien e vendit nuk duhet tjetër veç asaj që do të gjykohet si e nevojshme nga Shenjtëria Juaj. E katërta, përsa i përket urdhërave dhe rregullave, mund të jenë të njëjtat me ato të Kolegjit Ilirik, dhe forma e asaj Bulle në pjesën më të mirë mund t'i shërbejë këtij Kolegji.³³

Ndonëse ideja e këtij kolegji nuk pati mundësi të realizohet për shkak të vdekjes, në pranverë të 1585 të Gregorit XIII, konteksti i ndërtimit të tij i sheh shqiptarët përkrah popujve të tjerë ballkanikë në përpjekjen për t'i bërë ballë rrezikut turk nëpërmjet mësimdhënies dhe formimit të klerit.

Aktorët e ndërmarrjes së themelimit të Kolegjit të Shqiptarëve

Është e rëndësishme të bëhet një profilizim i aktorëve më të rëndësishëm të kësaj ndërmarrjeje dhe rolit që ata luajtën në historinë kulturore

33 Ivi, fol. 2. "Del Collegio Albanese occorono quattro cose: La p(rim)a quanto al luogo po/trebbe esser Lecce, o Bari, ma saria più comodo Lecce. P(propri)o perche/la citta non è sul mare come Bari, dove capitando mercanti di Le/vanti facilmente verrebbero in cognitione di q(u)esto Collegio, et ne potreb/bero dar' nuova a Turchi, et far' di esso q(u)alche sinistra interpre/tatione. 2° perche la città è maggiore, et piu nobile, et si troverà/ miglior commodità di casa, et forse più buon mercato il vivere. 3°. perché/ se pure N.S. determina ad ogni muodo, che ne pigli l'assunto La/ Compag(ni)a di Giesù, il Collegio, che vi hanno que' Religiosi, è piu stabi-/ lito, et inviato, et potrebbe haverne meglio, et più commodamente cura./ La 2ª cosa è, che bisognerebbe quanto prima dar ordine a comprar/ la casa, o pigliarla in affitto, et accomodarla ad uso di Collegio, et/ far' provisione delle massariti, et supellettile necessaria. et per/ quel che giudicano q(u)elli che hanno cognitione del paese con quattro/ mila scudi si comprarebbe casa oportuna. benche bisognerebbe alcuna spesa per rassetarla à forma, et uso di Collegio./ La 3ª quanto al numero pare, che dovrebbe essere da venticinque/ à trenta, ma questo si potrà vedere dall'assegnatione che piaceerà à/ N. S. di fare dell'entrate,/ le q(u)ali li dovran' servire agli Alunni,/ et à q(u)elli che serviranno, governaranno, i q(u)ali delle Comp(agni)a/ basterà forse che siano tre o' quattro, et intorno à cinque servitori./ Si pensa, che per gli Alunni basteranno cinquanta scudi per/ uno, per vitto, et vistito, facendosi le provisioni à tempo. Del modo per// 2.v. di stabilire l'entrate, o assegnamento non occorre che dire, rimetten/ doci à quel che sarà giudicato da sua B(eatitudi)ne più comodo./ La 4ª quanto a gl'ordini, et regole potranno esser' l'istesse che ha il/ Collegio Ilirico, et la forma di q(u)ella Bolla in buona parte po=/ trebbe servire à q(u)esto Collegio./ 3.v. Per il Collegio d'Albanesi/ 4.v. Alla s(anti)tà di N(ost)ro S.(ignore)./ Del Collegio d'Albanesi e serviani."

të shqiptarëve. Me një vizion të gjerë përtej kombëtar aktiviteti i tyre profilizohet larg koncepteve të ngushta nacionaliste që do të karakterizojnë 'leximet' e mëvonshme të kësaj periudhe. Ajo ç'ka vërehet duke shfletuar dokumentat arkivore është profili kozmopolit i personazheve kyçe që u përpoqën për ndihmë shpirtërore të shqiptarëve në rrafshin e një veprimtarie më të gjerë ballkanike. Ky tipar, kushtëzohet ndoshta edhe nga mungesa e kufijve të prerë kulturorë mes shqiptarëve dhe popujve fqinj, sidomos dalmatëve.

Kardinal Santoro, personazhi kyç i veprimeve të Selisë së shenjtë për kombet orientale, i quajtur "mbrojtës i kombeve Orientale" (Protettore della nazioni Orientali) është gjithashtu themelues i Kongregacionit për reformën e grekëve që jetonin në Itali si dhe Rektor i parë i Kolegjit Grek të themeluar në Romë nga Papa Gregori XIII në 1576. Duke monitoruar informacionet për Selinë e shenjtë mbi dallimet etnike mes Shqiptarëve, Sllavëve dhe Grekëve që patën emigruar në Itali³⁴, ai do të bëhet gjithashtu iniciatori i specifikimit etnik dhe gjuhësor që do të bëhet për shqiptarët si "italo-albanesi" në shekullin më vonë.

Në 1578 një "Përkujtesë" e Kardinal Santoro-s për ndihmën shpirtërore të të krishterëve lindorë, sugjeron pikërisht shtypjen dhe shpërndarjen e librave me shkronjat dhe në gjuhët lindore:

"4.^a Do të jetë me mjaft dobi botimi për ato vende i librave të ndryshëm në gjuhë të ndryshme, me shkronja d.m.th. arabe, kaldease, armene dhe abisine, libra të cilët mund të shpërndahen në ato vende nëpërmjet tregtarëve, apo nëpërmjet dërgesave prej këtu me postë.; [...] 5^a ajo që Shënjtëria e Tij ka filluar të bëjë në mënyrë të pavarur është kryerja e disa shpenzimeve për botimin arabik dhe armen, do të duhej të vazhdohej në mënyrë që të shtypen vepra të ndryshme, siç ka treguar se e ka qëllim, dhe do të ishte gjithashtu mirë, në mënyrë që të mos mungojë në të ardhmen e të mos vonohet botimi i librave të tillë për ndihmën e popujve lindorë, të firmosej shifra e njëmijë a më tepër skudeve, për t'u shpenzuar çdo vit në vepra të tilla, dhe të qëndrojë kështu në vazhdimësi për ndihmën shpirtërore të atyre popujve, dhe administrimi i tyre të varet prej të të ngarkuarve të posaçëm me kontroll të ndonjë kardinali të nderuar".³⁵

34 Vittorio Peri, "Caratteri e libri delle tipografie promosse a Roma dai papi per le lingue slave tra il XVI e il XVII secolo", in *Comitato della Santa Sede per i Santi Cirillo e Metodio, Biblioteca Apostolica Vaticana*, Vaticano 1985, p. 100: "Nel 1575 un memoriale diretto a Gregorio XIII veniva a lui inoltrato tramite i cardinali della Congregazione per la riforma dei Greci viventi in Italia, istituita due anni prima per gli Albanesi, gli Slavi ed i Greci emigrati in Italia e rimasti fedeli al rito della Chiesa bizantina; ne facevano parte i porporati Santoro, Sirlito, Carafa, Savelli e Buoncompagni."

35 "Alcuni ricordi per aiuto spirituale delli scismatici che vivono nell'Oriente", ASV, ARM LXIV 34, fol. 126^r: "4°. Saria ancor molto utile il far stampare per quelli paesi diversi libri in diverse/ lingue, cioè in Lettera Arabica, Caldea, Armena et Abissina, quali libri

Në 1582 Santoro ndjek nga afër gjendjen e shqiptarëve të Himarës si dhe fatin e disave prej tyre, të cilët, pasi kanë studiuar dhe kanë marrë votat, duhet të kthehen dhe të “ndërtojnë një manastir fretërisht aty”³⁶.

Michele Lauretano, (1537-1587), rektori i Kolegjit Gjermanik të Romës është figura tjetër kyçe e përpjekjes për ngritjen e kolegjit shqiptar në Lecce.

Ai arriti të ruajë një profil panballkanik në veprimtarinë e tij megjithë diskutimet që ka shkaktuar origjina e tij shqiptare, apo dalmato Ilirike.³⁷

Miroslav Vanino bazuar në pohimet e Kačić (1610)³⁸, shkruan se ai nuk është nga Recinetum i Ilirise (malet afer Shkodres) dhe se fjala “shqiptar” përdorej për të shenjuar edhe kroatët. Ai hedh idenë se është nga Zara dhe

si/ potranno dissimulare in quelli paesi per via dei Mercanti, ovvero per alcuni man-
dati di qua à posta; [...].fol. 127_r.: “ 5° che si ben S(ua) S (antit)ta tanto liberamente ha
già incominciata à fare alcune spese intor-/ no la stampa Arabica, Caldea, et Armena
et vuol che si seguiti à far stampare/ diverse opere, come ne ha dato buona intentione,
sarà pur’ bene, accio che / mai manchi in nissun tempo futuro, che possi attendere
à fare et stampare/ simili libri per l’aiuto de Orientali, che si applicassi una firma
entrata/ di mille ò più scudi, da doversi spendere ogni anno in simili opere, et così
re-/staria sempre questo aiuto spirituale per quelli Popoli, et la amministrazione/ di
questa dependessi da alcuni diputati con la soprintendenza di qualche/ Ill(ustrissi)
mo et P.(m)o cardinale”.

36 John Krajcar, *Cardinal Giulio Antonio Santoro and the Christian East. Santoro's Audiencies and Consistorial Acts*, Roma, Pont. Institutum Orientalium Studiorum, Roma, 1966, p. 47: “Con Nostro Signore, giovedì a’ di di 4 gennaio 1582. (fol 102) Degli albanesi di Cimarra, che comanda Sua Santità che si debbia fare, poiché sono stati instrutti et hanno fatto la professione della fede, etc. Si è trattato di mandarvi, e che e donde, et pare che fusse bene a far un monasterio di frati ivi.”

[nota 46 Petizioni i Himariotëve drejtuar papës February 1581. *Bessarione, XVII (1913)*, 182-184., Innotte Theiner- Miklosich, *Monumenta spectantia ad unionem Ecclesiarum Graecae et Romanae*, Vindobonae, 1872, doc. XIII, pp. 57-62. Gregory XIII answered them February 17, 1582. The text is in *Bessarione XVII (1913)*, p. 185; A. Theiner, *Continuatio Annalium Eccl.* III, p 332; L. F von Pastor, *Geschichte der Papste sei dem Ausgang des Mittelalters IX*, Freiburg im br. 1923, 807-8, 809-11.]

37 Diego Calcagni, *Memorie storiche della città di Recanati nella Marca d’Ancona* Messina nella stamperia di D. Vittorino Maffei, 1711, p. 177: “Il P.Michele Lauretano della Compagnia di Gesù, di Nazione Illirico, nacque, e fu educato in Recanati. Questi prima Musicò in Loreto, entrò nella Compagnia l’an 1566. Studiò la Filosofia, e la Teologia, ed insegnò le lettere Umane, in Padova, & in Roma. In tempo, che Pio V. mandò 4 Vescovi à visitar tutte le Chiese dello Stato Ecclesiastico, volle, che à tutti fosser assegnati alcuni Padri della Compagnia, frà quali uno fù Michele. Fu Rettore del Collegio di Bologna, e fu il primo Rettore del Collegio Germanico di Roma”.

38 ARSI, *Arch Rom S.I. Hist Soc.* 176, “Bart° Cassio al P. Lorenzini, Ragusa 20 Octobre 1610: “Sopra p. Lauretano e P. Comoleo. Del P. Michele Laure/tano come di p(er)sona allevata da piccolo in Loreto senza pro-/prio cognome, credo, che nella Dalmatia ne se ne possa haver/inform(mazio)ne nissuna; pure scriverà à Zara à qualche Alunno Illyrico, che vegga, se ne resti qualche memoria; donde credo che fu arrivato”

se kur shkoi në Loreto ndërroi mbiemër nga Dalmata në Lauretanus³⁹.

Të dhënat për origjinën shqiptare të Lauretanos gjenden në një dokument të ARSI-t shkruar prej Jacomo Borghesi-t (1601), një bashkëkohës dhe nxënës i Lauretanos. Në këtë dokument, të cilin e kemi sjellë të plotë, jepet një shpjegim i hollësishëm i kontekstit të mërgimit të shqiptarëve në zonën e Kalabrisë dhe të Napolit: “Për At Mikael Lauretanon, për aq sa unë kam dëgjuar prej atij vetë (duke pasë qenë ai mësuesi im i shkencave shoqërore për rreth dy vite ne Forlì, rreth 1562, dhe nga të tjerë që e kanë njohur në ato kohëra), p. Michael-i lindi në Recanati nga prindër shqiptarë të varfër përse i përket mundësive të kohës, por të krishterë të mirë dhe të pasur me frikën ndaj Zotit, kur Shqipëria u pushtua nga Turku, që ndodhi në kohë të Piut të dytë, dhe duke u mundur Aleksandër Skanderbecu, shumë prej atyre popujve, kalojnë këtu në Itali për të mos ndenjur nën tiraninë e Turkut. Dhe kështu mbushën të gjithë bregdetin Adriatik deri në fund të Italisë në Kalabri saqë gjenden në Mbretërinë e Napolit Fshatra të ndryshme dhe Kështjella me ata njerëz. Në Feudin e Rekanatit erdhën të qëndrojnë shumë familje që gjenden akoma, mes të cilëve edhe prindët e at Michael-it.”⁴⁰

Si një nga njerëzit që gëzonte “besimin absolut të papë Gregorit XIII”, pavarësisht origjinës, figura e Lauretanos rrezaton një përmasë ndërkombëtare të rëndësishme, duke u interesuar gjerësisht për çështje të Ballkanit.⁴¹

Në një tjetër dokument të epistolarit me Polankon (5.01.1570) e shohim të interesohet për regjistrimin e një të riu nga Shqipëria në Kolegjin Roman⁴²,

39 cfr. Miroslav Vanino, “Le P. Bartélemy Kašić, Données nouvelles et travaux récents”, in *AHSI*, 11/1942, p. 92: “Le nom d’Illyrien désigne alors d’ordinaire les Crtoates; il n’est pourtant pas rare de le voire appliquèe à des Slaves du Sud en général, ou même çæet làà des Albanais. Dans un lettre deLorette, le 19 septembre 1601, le P. Jacques Borghese, qui avait ètè élève de Lauretanus à Forli en 1562 et connaissait son frère, lui attribue précisément des parents albanais.”

40 ARSI, “*Hist Soc.* 176, fol. 625: “Jacomo Borghesi al P. Ottavio Lorenzini sopra p. Michael Lauretano. Loreto, 19. settembre 1601: “quel che la R(everen)da ora desidera dà me posso rispondere con brevità/ del P. Michael Lauretano, per quel ch’ho inteso dà l’istesso (essendo stato mio maestro nella humanità circa due anni in Forli, circa del/ 1562 e dà altri che l’hanno conosciuto in quei tempi. Il P. Michael/ è nato in Recanati di parenti Albanesi poveri quanto alle facultà/ temporali, ma buoni christiani et ricchi del timore di Dio, quando/ fù occupata l’Albania dal Turco, che fù al tempo di Pio 2°. Alessan/dro Scanderbeca, essendo sconfitto molti di quei/ popoli, passano qua in Italia per no(n) stare sotto la tirannia del Turco./ e così empirono tutta questa riviera del Mare Adriatico fin à l’ultimo/ de l’Italia della Calabria talmente che sonno nel Regno di / Napoli diversi Villagi e Castelli di quella gente. nel dominio di Reca-/nati vennero à stare molte famiglie et anche vi sono. trale quali/ furono li parenti del P. Michael.”

41 Ciro Giannelli, “*Documenti inediti sullo stato di alcune comunità cattoliche della Serbia meridionale nel 1578*”, in “*Ricerche Slavistiche* 2/1953, pp. 29-51.

42 ARSI, *Epist Italiae* 139, fol. 9, “M. Laretano a P. Polanco 5/01 1570.

ashtu si, në 1578, e takojmë emrin e ij në pritjet e Kardinal Santoros që kanë të bëjnë me diskutimin e memorialit që do të çojë në vendimin e Papës për zhvillimin e katekizmit në gjuhët kombëtare në Serbi.⁴³

Ky universalitet i figurës së Lauretanos i ngjan, jo pa shkak, figurës së Komulović-it të cilit pikërisht Lauretano i dha strehim në Kolegjin gjermanik kur u largua nga kisha e Shën Jeronimit të ilirëve (San Girolamo degli Illiri).

Komulovi kishte lidhje të veçantë me Shqiptarët, siç dihet nga materialet tashmë të njohura për lexuesin shqiptar përrreth Vizitës së 1584, por dhe nga të tjera materiale siç janë psh të dhënat ku flitet për këshillat që Papa Klementi VIII i jep atij për të kontaktuar me Shqiptarët para Misionit diplomatik të 1593⁴⁴, si dhe për rolin që Komuloviçi luajti në organizimin e lëvizjeve të suksesshme shqiptare të qëndresës kundërturke në 1595-1601, sipas Pierling, *Papes et tsars*.⁴⁵

43 John Krajcar, *Cardinal Giulio Antonio Santoro and the Christian East. Santoro's Audiences and Consistorial Acts*, Roma, Pont. Institutum Orientalium Studiorum, Roma, 1966, p. 23: "(fol. 320) A Nostro Signore hoggi 7 d'agosto 1578: "Del negozio della Servia, ed un altro memoriale che hanno lasciato per conto d'havere il catechismo et altri libri nella lingua loro. Che si facci e commenta al P. Rettore [Michele Lauretano S.J. (1537-1587)]" ("nota". the first Rector of the Collegium Germanicum. He was born in Recanati, but in an "Illyrian" family, and he understood Slavic well.)"

44 Euzebije Fermendzin, *Prilozi k poznavanju diplomatskoga poslanstva Aleksandra Komulovića među Slovene od godine 1593 do 1597*, in "Starine", Knjiga XXXVI, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, Tisak Nadbiskupske Tiskare u Zagrebu, 1918, p. 10: "In Roma a X di Novembre 1593, BAV, Barb. Lat. LVIII, 33, fol. 47 e ss.: "(fol. 4.) Il primo volo vostro ha da essere verso Venetia, ove intenderete ciò che passi intorno alla pratica cominciata dagli Albanesi, et se saranno quivi huomini di quella Natione, de' quali vi possiate fidare, mostrarete loro che quando dicano da dovero, e mostrino fondamenti sodi de' loro disegni, Nostro Signore, e questa Santa Sede ne terra protettione et ajuterà con ogni opera possibile la libertà et la salute di tante anime per cavarle dal giogo turchesco e dai pericoli dell' Inferno. Però li consiglierete a mandar qua huomini reali et intelligenti, da' quali possiamo havere lume sicuro, della possanza, delle voglie, delle commodità et de' bisogni di quelle genti. Al qual fine se a voi parerà anco di scrivere in quelle parti a qualche buon Christiano et amico vostro, si rimette al vostro giudizio, se vi parerà di poterlo fare sicuramente et con frutto, acciò cominciandosi una tale impresa ella si possa segnitare coi debiti modi, perchè altrimenti ne seguiria danno e basimo della medesima natione Albanese, la quale in altro caso simile non ritrovarebbe chi le desse credito ne chi l'ajutasse."

45 Paul Pierling, *Papes et tsars (1547-1597) : d'apres des documents nouveaux*. Paris Retaux-Bray, 1890, p. 449-450: "Alexandre se mit en route dans le courant de novembre. sans se douter des dépêches indiscretes qui l'avaient précédé à Venise. Il devait s'y arrêter, non pour traiter avec le seigneurie, mais pour s'aboucher secrètement avec des Albanais. L'ombre de l'immortel Scanderbeg planait au-dessus des montagnes qu'il avait héroïquement défendues, l'esprit d'indépendance animait ses compatriotes; désireux de sauver leur vie nationale, en brisant le joug islamique, ils s'adressaient tour à tour au doge de Venise, au roi d'Espagne, à l'empereur et au pape. Labbé était chargé d'encourager ces braves montagnards, de se concerter avec eux, de leur insinuer l'idée

Si përfundim, të dhënat mbi rrethanat dhe aktorët që u përfshinë në idenë e themelimit të një kolegji për shqiptarët në 1585, janë të dhëna që e vendosin historinë kulturore të shqiptarëve në këtë periudhë në një kontekst të ngjashëm me fqinjët.

Historia kulturore e shqiptarëve në këtë periudhë është padyshim edhe histori e mësimdhënies në gjuhën shqipe.

Abstract

Two newly found documents (1585) in the Vatican Secret Archive on the foundation of a seminary for Albanians in Bari or Lecce provided the necessary impulse for further studies on additional published and unpublished documents. The aim was to sketch out a timeline of the Reports of the Apostolic Visits to the Balkans from 1575 to 1585, with special focus on those relating to the Albanian territories.

On the other hand, as the idea for a seminary only for Albanians followed closely that of the Illyric College (1580), the author of the paper tries to shed more light on the attendance of Albanian seminarians in this institute.

Along with the reproduction of these two documents, at the end of the paper, the author illustrates the relationship of the founders of the seminary with Albania.

d'une ambassade à Rome. Les détails nous manquent ici; mais, à partir de cette époque, les relations avec les Albanais se raniment, le Saint-siège leur envoie des munitions et de l'argent; en 1601 un soulèvement général, une armée turque arrive à marches forcées; écrasés, cette fois, par le nombre, les Albanais se relèveront bientôt, et leur résistance sera longtemps invincible."